

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ

УДК 316.6: 159.92: 34 (477)

Л. М. Гундерук

В. О. Юшкевич

Відповідно до аналізу оперативно-службової діяльності Управління Міністерства внутрішніх справ (УМВС) України в Хмельницькій області з січня по жовтень 2010 року на території області скоєно 8290 злочинів, з них – 445 злочинів проти життя та здоров'я особи. Значно збільшилась кількість зґвалтувань (19 проти 12 у минулому році), серед яких 7 злочинів належать до категорії тяжких. У структурі злочинів проти власності домінують крадіжки (більше 80%), кількість яких зросла майже вдвічі (із 2079 до 3999). Аналіз свідчить, що більше половини крадіжок (2147) належать до категорії тяжких та особливо тяжких. Рівень злочинності у Хмельницькій області на 10 тис. населення складає 47,9 (в Україні – 64,5), у тому числі тяжких та особливо тяжких – 19,1 (в Україні – 23,4) [8].

Ефективна боротьба зі злочинністю з психологічної точки зору вимагає глибокого аналізу протиправної поведінки осіб, які здійснили злочин, а також причин, що спонукають людину до злочинної поведінки. Причинність злочинної поведінки, зокрема, злочинів з особливою жорстокістю – складний об'єкт для вивчення.

У науковій літературі є відсутнім системне пояснення особливої жорстокості при здійсненні злочинів. Висловлювалися запозичені із соціальної психології її трактування (І. Є. Фарбер, Н. А. Стручков, Б. С. Утєвський, А. М. Яковлєв), але вони не були підкріплені науковими аргументами і не отримали розвитку [5]. Більш детально розглядалися кримінологами причини конфліктності із застосуванням сили у насильницьких злочинах, пов'язані з деформацією способу життя, включеністю та самоізоляцією індивіда в асоціальному середовищі, його впливом на розвиток негативних звичок,

аномаліями психіки, підвищеною віктимністю потерпілих. Названі точки зору можуть бути прийняті до уваги, але не дають прямого уявлення про обумовлення виявів особливої жорстокості [6].

Деякі дослідники (Г. П. Гаврилова, Н. В. Алікіна, А. Р. Ратінов) розглядають проблему жорстокості як самостійну, таку, що виходить за межі понять агресії і насилля. При цьому пропонуються різні пояснення: порушення емоційної здатності до переживання, співчуття, альтруїзму, а також до стримування виявів власних потреб, не дивлячись на страждання іншої людини; індивідуальні особливості у вигляді тривожності, ворожості, слабкості самоконтролю і стійкості до стресів; внутрішня схильність до негативного впливу середовища, деформація особистості та її психологічного складу; викривлення соціалізації і ціннісного ставлення до людини тощо [5].

Мета статті – проаналізувати результати комплексного дослідження злочинів, скоєних з особливою жорстокістю; виявити та пояснити природу їх кримінальних виявів, а також психологічні механізми формування цього виду злочинності.

Проведене нами дослідження надало можливість зробити висновок, що пояснення обумовленості застосування особливої жорстокості при здійсненні злочинів підпорядковується декільком взаємопов'язаним і, разом з тим, самостійно значущим закономірностям. Зокрема, особлива жорстокість, як правило, безпосередньо пов'язана з основним мотивом злочину, чим і визначається її функціональна роль та специфічність. Так, найчастіше вона застосовувалась не із самостійною метою нанесення додаткових страждань потерпілому, а як засіб його залякування для досягнення тієї мети, якій підпорядкований сам злочин (45,5%). Така її мотивація, що називається інструментальною, є найбільш характерною при розбійних нападах, зґвалтуваннях і доволі частою при навмисних вбивствах (32,6%), у яких мотив позбавлення життя також очевидно не був основним або смерть стала наслідком “непомірного” застосування насилля, у тому числі інструментальної особливої жорстокості. У кожному четвертому вивченому злочині, у тому числі

й у двох третинах навмисних вбивств, нанесення важких тілесних ушкоджень, мотив особливої жорстокості поєднувався з мотивом злочину, тобто вона виступала як самоціль нанесення мук, страждань потерпілому (21,6%), або його близьким (4,1%), як результат ворожо-агресивного ставлення до них. Подібна “цільова жорстокість” отримала назву операційної. Лише в одному з десяти особлива жорстокість ніби не була пов’язана з мотивом злочину та обумовлювалася звичною поведінкою, садистськими нахилами, аномаліями психіки тощо.

Друга закономірність вказує на те, що обумовлення безпосередньої мотивації особливої жорстокості, охарактеризованої вище, визначається відносно стійким чи близьким до нього вороже-агресивним ставленням до інших людей та формується за своєрідним типовим механізмом, який на певній стадії визначає здатність і готовність виявити особливо жорстокі вчинки, у тому числі при здійсненні важкого злочину.

Третя закономірність пов’язана з тим, що зазначений механізм формування в індивіда готовності до жорстокої поведінки та його реалізації в кримінальній формі складається з багатьох ланок і елементів різного рівня, змісту та походження, які здатні лише у сукупності пояснити обумовленість особливої жорстокості при здійсненні злочину.

Дослідження надають можливість серед таких типових ланок виокремити:

розвиток у ранньому дитинстві соціально небажаних психологічних якостей, що створюють передумови ворожості до людей, як наслідок нестачі батьківського тепла, негуманного ставлення до людини в соціальному середовищі, а часто і психічної патології;

формування та реалізація при супутньому негативному впливі середовища і ситуації стереотипу ворожості до оточуючих, звички застосування сили у вирішенні життєвих проблем;

дефіцит соціального розвитку при названих індивідуальних та соціальних особливостях і, як наслідок, обмеженість самовираження й утвердження в сферах звичних взаємостосунків, конфліктність, слабкість соціальних зв'язків;

антисуспільні зв'язки, алкоголізм, агресивно-жорстока поведінка як засоби компенсації самоствердження і подолання труднощів;

укорінення культу насилля, безсердечності та жорстокості, готовності до їх універсального використання в усіх випадках життя, її реалізація у сприятливій обстановці, у тому числі і під впливом алкогольної розгальмованості.

Перераховані ланки і весь механізм є типовими для здійснення та реалізації жорстокості як узагалі, так і для тих її різновидів, що відрізняються її специфічною роллю: інструментальною, операційною та такою, яка не вкладається у дві вищеназвані, що має місце у низці статевих злочинів. Остання дійсно є типовістю, а не загальністю, тобто вона вказує на закономірну тенденцію, сутність процесу і не обов'язково повинна однаково виявлятися в кожному різновиді, тим більше у кожному випадку особливої жорстокості при здійсненні злочину.

Оцінюючи умови розвитку обстежуваних осіб в дитинстві, необхідно зазначити, що в багатьох із них (майже половина насильників, третина розбійників, четверта частина вбивць) батьківська сім'я була неповною. Кожен четвертий із них зростав з однією матір'ю, у одного з п'яти мало місце важке соматичне захворювання.

У сім'ях, де діти зростали в присутності батька, вони спостерігали агресію, алкоголізм, конфліктність. Приклад розв'язання конфліктів силою вони отримували від найавторитетніших у дитинстві осіб. Характерно, що внаслідок ранньої девальвації цінностей нормальних, поважливих відносин між людьми, у тому числі близькими, більше половини опитуваних оцінили обстановку в батьківській сім'ї як нормальну, не втратили на сьогоднішній день поваги до батьків.

Зазначена рання передумовленість обстежуваних реально підкріплювалася тим, що багато з них із дитячих років відчували на собі фізичне та психічне насилля батьків. Серед обстежуваних, особливо насильників, великою є кількість тих, стосовно кого застосовувалась батьками фізична сила, при цьому до кожного четвертого вона застосовувалась періодично. Тобто, разом зі схильністю до ворожості, у багатьох обстежуваних вироблялося з дитинства і в юнацькі роки ставлення до сили не тільки як повністю допустимого засобу та звичного способу досягнення результатів у взаємостосунках, але й уявлення про право використовувати силу для задоволення своїх потреб, про можливість подолання за допомогою неї перешкод, які виникають на шляху досягнення мети.

Про наслідки такого формування в дитинстві особистостей обстежуваних дає уявлення застосування спеціальних тестових методик. Воно свідчить, що вбивць, насильників не можна віднести до дуже егоїстичних, заздрісних людей. Але, разом із тим, їм не є властивою розсудливість, лояльність до групових стандартів, які так необхідні в адекватному спілкуванні. У більшості з них відмічалася готовність до застосування фізичної сили до інших людей, що поєднується із загальною недоброзичливістю, почуттям гніву до оточуючих, образою з приводу мінімальних невдач, а також прагнення протистояти визнаним авторитетам і нормам.

Особливо жорстокі розбійники є більш егоїстичними, байдужими до інтересів інших людей. На відміну від засуджених за розбійні напади без особливої жорстокості вони не так часто “розряджаються” у важкій ситуації засобом словесних аргументів, гірше вміють переключатися при цьому на які-небудь вчинки, які приносять успіх у самореалізації. В осіб цієї групи більшою мірою, ніж в особливо жорстоких убивць та насильників, а також засуджених за злочини без насилля, виражено небажання співставляти свої труднощі з труднощами інших людей, вони менше турбуються про розуміння останніми їх домагань. До того ж у них спостерігається застрягання негативного афекту і

значно менше виражене прагнення побачити свою вину у виникненні важкої конфліктної ситуації.

У цілому можна зазначити, що майбутні особливо жорстокі вбивці та насильники при виході з дитинства у ставленні до оточуючих були налаштовані на неприязнь, ворожість, що вони часто і демонстрували. Безпосередньо через суспільну свідомість та практику, а також через батьківську сім'ю і найближче оточення сильний негативний вплив на дегуманізацію індивідуальної та колективної свідомості, девальвацію цінностей життя, здоров'я й інтересів людини створило вироблене десятиліттями в нашій країні приниження адміністративно-командною системою самостійного значення людської особистості, зведення її ролі до безапеляційного підпорядкування.

Несприятливо-вороже ставлення до людей обстежуваних виявляли в різних сферах життєдіяльності. Воно перетворювалося для них у звичний конфліктно-агресивний стереотип, якісну особливість деформованого способу життя. Так, у власній сім'ї більшої частини вбивць також переважали періодичні і постійні конфлікти. Під час конфліктів 40% обстежуваних застосовували силу.

У кожного шостого вбивці ворожість періодично виявлялася за місцем роботи. Гостро-агресивна поведінка реалізувалася під впливом не лише вороже-конфліктного стереотипу, але й з урахуванням значущості для обстежуваного цієї сфери спілкування. Невипадково, що в конфліктах із незнайомими сила застосовувалася половиною обстежуваних, а з друзями – у 2,6 рази та в сім'ї – у 5 разів менше.

Для майбутніх особливо жорстоких розбійників також є характерною попередня гостро-агресивна поведінка, але вона має низку відмінностей від групи вбивць. Зокрема, вона є наслідком не стільки ворожого характеру, скільки установки на силу в реалізації своїх домагань. При відносно меншій поширеності в них конфліктів вони значно частіше (у кожному четвертому випадку) виявляли особливу жорстокість, яка не потягнула за собою кримінальну відповідальність, а стосовно незнайомих людей – у кожному другому випадку. У цій групі ще різкіше, ніж у попередній, виявилася

вибірковість у зверненні до грубої сили, рукоприкладства, інших агресивних форм поведінки залежно від сфери їх застосування: стосовно незнайомих вони використовувалися у 5–7 разів частіше, ніж у сім'ї, на роботі, стосовно друзів. Це є свідченням раціональної обумовленості застосування сили і жорстокості.

Ще одна особливість досліджуваної групи полягає в тому, що, маючи у більшості притаманні їм ті ж негативні якості, що й у представників попередньої групи, у багатьох, окрім того, виявлялися жадібність, наглисть, цинізм, егоїзм. В емоційно-вольовій сфері, разом із наполегливістю і рішучістю, виявилися поширеними здатність підпорядковувати оточуючих своєму впливу й емоційна холодність.

Звичність та підготовленість до силових методів спілкування з людьми позначились і на тому, що кожен другий розбійник фізично явно переважав потерпілого. Кожен четвертий настільки впевнено застосовував особливу жорстокість, що це може бути оцінено як кримінальний професіоналізм.

Значна частина і насильників, й інших категорій обстежуваних, за винятком більшості розбійників, виявили надто обмежені можливості соціального самовираження, що обумовлено їх недостатнім соціальним розвитком. Майже половина насильників, більш третини вбивць не мали повної середньої освіти, кожний третій-четвертий не мав спеціальності, кожен четвертий-п'ятий не працював. Серед працюючих третя частина негативно характеризувалася в трудовому колективі.

Відомо, що незадоволеність низькими можливостями самореалізації в основних соціальних структурах часто призводить до заміщення останніх в якості компенсації іншими неформальними структурами, особливо сферою звичного спілкування. Для багатьох обстежуваних, зокрема вбивць, та розбійників, таким звичним середовищем стала група осіб антисупільної поведінки, у кожного четвертого – алкогольна компанія. У них кожний третій-четвертий відігравав роль “авторитета”, а часто і лідера. Зв'язок з асоціальним оточенням не обмежувався групою антисоціальної поведінки. У кожного четвертого (розбійника – третього) вона підтримувалася і засобом контактів із

раніше засудженими, у кожного п'ятого – з алкоголіками. Такі контакти були найчастіше постійними.

Звичне соціально-негативне оточення обстежуваних, конфліктно-вороже ставлення до людей та стереотип сили сприяли тому, що для багатьох із них стало звичним здійснення антисуспільних вчинків і правопорушень проти оточуючих. Кожний четвертий допускав сімейно-побутові конфлікти, шоста частина – дрібне хуліганство, стільки ж – погрози для життя та здоров'я. У цілому, лише в одного з шести не відмічено антисуспільної поведінки, яка б передувала злочину з особливою жорстокістю.

Серед важливих чинників, які мали вплив на здійснення злочинів з особливою жорстокістю, варто зазначити і аномалію психіки пограничного характеру. Вона спостерігалась ще до здійснення злочину в кожного третього майбутнього жорстокого убивці, четвертого такого ж насильника, а при операційній особливій жорстокості – майже у половини останніх. При обстеженні у цих осіб виявлялися такі форми пограничної патології, клінічному вияву яких притаманні роздратованість, конфліктність, агресивність, злісність, жорстокість. Поширеність психічної патології серед особливо жорстоких злочинців у цілому виявилася більш високою, ніж без особливої жорстокості. Тобто, у детермінації особливо жорстокої поведінки при здійсненні багатьох злочинів велика роль належить аномаліям психіки пограничного характеру.

Отже, можна зробити висновки про детермінацію особливої жорстокості при здійсненні насильницьких злочинів. Її засади кореняться в неадекватності впливу батьківської сім'ї на психоемоційне становлення дитини, ранньому знайомстві останніх із психічним та фізичним насиллям і жорстокістю, звиканням до них як до звичних способів вирішення життєвих ситуацій; формування особистості впродовж тривалого періоду на загальному та мікросоціальному фоні негуманного ставлення до людини, нехтування її інтересами, потребами і гідністю. Ця рання передумова, що отримала підкріплення в середовищі звичного спілкування та під його дією, призводить до зміцнення конфліктно-ворожого ставлення до оточуючих, перетворення у

стереотип силового вирішення виникаючих проблем і труднощів, викликаних у тому числі незадоволеністю дефіцитом соціального розвитку та самореалізації, а частково – аномаліями психіки пограничного характеру. Прагнення до компенсації самоствердження в соціально-негативному середовищі обумовлює участь деяких осіб в антисоціальних групах, де має місце правопорушна поведінка, утвердження культу сили як універсального засобу задоволення потреб. Перебування у криміногенному середовищі, особливо у поєднанні з алкогольним сп'янінням, психічним напруженням, сприяє реалізації установки на силу і потенціалу жорстокості в кримінальній формі.

Вищевикладена характеристика особливої жорстокості при здійсненні насильницьких злочинів уже сама по собі має деяке профілактичне значення, орієнтуючи на шлях та засоби здійснення діяльності щодо попередження злочинів з особливою жорстокістю.

Список використаної літератури

1. Антонян, Ю. Н. Криминальная патопсихология / Ю. Н. Антонян, В. В. Гульден. – М., 1991.
2. Антонян, Ю. Н. Психология убийства / Ю. Н. Антонян. – М., 1997.
3. Васильев, В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – Л., 1974.
4. Жданов, В. А. Человек как носитель криминалистически значимой информации / В. А. Жданов. – М., 2003.
5. Личность преступника / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М., 1975.
6. Лобойко, Л. М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій : навч. посібник / Л. М. Лобойко. – К. : Істина, 2005.
7. Яковлев, А. М. Преступность и социальная психология / А. М. Яковлев. – М., 1971.
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://umvspzz.gov.ua/statist/>.

Рецензент: кандидат психологічних наук Волинець Н. В.